

УДК 340.5:342.3(53)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.23>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АРАБСЬКИХ ОБМЕЖЕНИХ МОНАРХІЯХ

Зінченко О.В.,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6083-8727*

Зінченко О.В. Конституційне закріплення прав людини в арабських обмежених монархіях.

В статті на основі порівняльного аналізу конституцій Йорданського Хашимітського Королівства, Королівства Бахрейну, Держави Кувейт і Королівства Марокко досліджуються спосіб та обсяг закріплених прав людини в обмежених арабських монархіях на конституційному рівні. В частині арабських країн, в тому числі і обмежених монархічних державах, представлені дуалістичні правові системи, в яких поєднується національне позитивне і релігійне право, а людині надається у зв'язку з цим специфічний статус. В період межі XX-XXI століть в арабських країнах зросла динаміка конституційного розвитку, в них оновлювались або приймалися нові конституції. Не обійшли ці процеси і арабські обмежені монархії, до яких відносяться Йорданське Хашимітське Королівство, Королівство Бахрейн, Держава Кувейт і Королівство Марокко, кожна з яких має свою писану конституцію.

Зроблено висновок, що закріплений обсяг та принципи регулювання конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях майже не відрізняються від аналогічних в абсолютних арабських монархіях; в Йорданії, Кувейті, Марокко та Бахреїні відсутній механізм практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. Показано, що до спільних ознак обмежених арабських монархій в сфері конституційного закріплення прав людини слід віднести наявність писаних систематизованих конституцій, що носять октройований характер; наявність спеціального розділу (глави), присвяченого правам людини; закріплення на конституційному рівні ісламу державною релігією, що впливає на специфічне, відмінне від світських правових систем розуміння рівності людей (так звана «неабсолютна рівність»); відсутність (як і в конституціях абсолютних арабських монархій) механізму практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До відмінних рис слід віднести дозвіл на існування політичних партій, закріплений конституціями Йорданського Хашимітського Королівства та Королівства Марокко, що не характерно для конституцій Бахрейну та Кувейту.

Ключові слова: права та свободи людини, арабські обмежені монархії, конституції, мусульманське право, Йорданія, Кувейт, Марокко, Бахрейн.

Zinchenko O.V. Constitutional enshrinement of human rights in Arab limited monarchies.

The article, based on a comparative analysis of the constitutions of the Hashemite Kingdom of Jordan, the Kingdom of Bahrain, the State of Kuwait and the Kingdom of Morocco, examines the way and scope of enshrined human rights in limited Arab monarchies at the constitutional level. In some Arab countries, including limited monarchical states, dualistic legal systems are presented, in which national positive and religious law are combined, and a person is given a specific status in this regard. At the turn of the 20th-21st centuries, the dynamics of constitutional development increased in the Arab countries, they updated or adopted new constitutions. Arab limited monarchies, including the Hashemite Kingdom of Jordan, the Kingdom of Bahrain, the State of Kuwait, and the Kingdom of Morocco, each of which has its own written constitution, did not bypass these processes.

It was concluded that the established scope and principles of regulation of constitutional human rights in Arab limited monarchies are almost no different from those in absolute Arab monarchies; in Jordan, Kuwait, Morocco and Bahrain, there is no mechanism for the practical implementation of declared

human rights and freedoms and their guarantees. It is shown that among the common features of limited Arab monarchies in the field of constitutional consolidation of human rights should be attributed the presence of written systematized constitutions that have an authorized character; the presence of a special section (chapter) devoted to human rights; consolidation of Islam at the constitutional level by the state religion, which affects a specific, different from secular legal systems, understanding of the equality of people (the so-called «non-absolute equality»); the absence (as in the constitutions of absolute Arab monarchies) of a mechanism for the practical implementation of declared human rights and freedoms and their guarantees. Distinctive features include the permission for the existence of political parties, enshrined in the constitutions of the Hashemite Kingdom of Jordan and the Kingdom of Morocco, which is not characteristic of the constitutions of Bahrain and Kuwait.

Key words: human rights and freedoms, Arab limited monarchies, constitutions, Muslim law, Jordan, Kuwait, Morocco, Bahrain.

Постановка проблеми. В частині арабських країн, в тому числі і обмежених монархічних державах, представлені дуалістичні правові системи, в яких поєднується національне позитивне і релігійне право, а людині надається у зв'язку з цим специфічний статус. В 2010 році в арабських країнах проживало 25 відсотків населення світу, для цього регіону характерна нестабільність, високий рівень безробіття, міграція населення [1, с. 483]. В період межі XX-XXI століть в арабських країнах зросла динаміка конституційного розвитку, в них оновлювались або приймалися нові конституції [1, с. 493]. Не обійшли ці процеси і арабські обмежені монархії, до яких відносяться Йорданське Хашимітське Королівство, Королівство Бахрейн, Держава Кувейт і Королівство Марокко, кожна з яких має свою писану конституцію.

Метою даного дослідження є з'ясування способу та обсягу закріплення прав людини в обмежених арабських монархіях на конституційному рівні шляхом проведення порівняльного аналізу конституцій Йорданії, Бахрейну, Кувейту та Марокко.

Стан опрацювання проблематики. Частково проблеми прав людини в арабських державах в своїх роботах зачіпали Д. Лук'янов [2], А. Тагієв [3], Л. Гришко [4], Т. Гаворонська [5], М. Лубська [6], О. Петришин [7], Н. Пророченко [8], Ж. Ігошина [9], К. Меніович [10], В. Сухонос [11], Ю. Коломієць [12], В. Шаповал [13], М. Субх [14] та інші. В той же час, порівняльний аналіз конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях зазначеними та іншими науковцями не проводився, тому проведення такого порівняльного дослідження і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу.

Бахрейн. Перша Конституція Бахрейну вступила в силу у травні 1973 р. Емір Аль-Халіфа у серпні 1975 р. розпустив уряд і Національні збори без означення причин та строків нових виборів і припинив дію Конституції, що тривало до 1991 р. У 2001 р. населення Бахрейну схвалило на референдумі Національну хартію, яка стосується важливих конституційних питань. Конституція Бахрейну від 14 лютого 2002 р. складається із шести глав і 124 статей, серед яких присвячена правам людини Глава III «Громадянські права» (ст. 17-31) [15]. У Передмові монарх Бахрейну Хамад бін Іса аль-Халіфа вніс поправки до Конституції (Національної хартії), демонструючи прихильність до основних принципів і цінностей народу. Поправки виражають прогресивну ідеологію нації і свідчать, що народ Бахрейну сповідує іслам, в той же час гарантуються віротерпимість та свобода віросповідання [15, ст. 18, 22].

Відповідно до Основного закону суверенітет перебуває у руках народу, що є джерелом усіх властей. Чоловіки і жінки мають право участі у громадському житті і користування політичними правами. Іслам є державною релігією, а шаріат – основним джерелом законодавства [15, ст. 1-2]. Основу суспільства Конституція вбачає у сім'ї, устоями якої є релігія, моральність і любов до батьківщини, а також у регулюванні обов'язків жінок у сім'ї, їх громадських обов'язків, їх рівність з чоловіками в економічному, культурному, соціальному і політичному житті, «не порушуючи при цьому положень шаріату». Держава гарантує необхідний соціальний захист пристарілих громадян, хворих, недієздатних, сиріт, удів і безробітних, прагне забезпечити їх від невігластва, страху та бідності. Вона забезпечує охорону здоров'я та освіту їх фінансуванням, приділяє увагу релігійній освіті «на різних стадіях і в її різних формах» Проголошується недоторканною приватна власність [15, ст. 4–13].

Громадянські права охоплюють рівність людей перед законом, особисту свободу, свободу совісті, релігії, заборону дискримінації за статеву ознакою, походженням, мовою, віросповідан-

ням та іншими переконаннями, катувань, насильства, інших жорстоких та принизливих ставлень та покарань, нанесення звинувачуваному фізичної та моральної шкоди. Кожному громадянину гарантується свобода думки, слова, преси [15, ст. 18–24]. Забезпечується конфіденційність листування, телефонних перемовин, поштової, телеграфної та електронної комунікації, недоторканність житла, право на об'єднання, професійні спілки, зібрання, звернення до властей у письмовій формі. Конституція залишає лише за державою право створювати збройні сили, національну гвардію та службу безпеки [15, ст. 25–30]. За збереженням прав і свобод громадян та організацій слідує Король, він же гарантує верховенство Конституції та закону [15, ст. 33, 35].

Йорданія. Конституція Йорданії від 4 лютого 2012 р. складається із короткої передмови короля, 10 глав і 131 статті, серед яких правам людини присвячена Глава 2 «Права та обов'язки громадян Йорданії» [16, ст. 5–23]. Стаття 1 традиційно декларує, що Йорданське Хашимітське Королівство є «незалежною суверенною арабською державою». Народ Йорданії складає частину арабської нації і його державним ладом є «парламентська система із спадковою монархією», а статті 2 та 3 додають, що іслам – релігія держави [16, ст. 1–3].

На відміну від частини арабських Конституцій, які присвячують окремі глави чи розділи соціально-економічним принципам держави та правам і обов'язкам громадян, Основний закон Йорданії поєднує їх в одній главі, іноді змішуючи різні поняття [16, с. 4–8]. До передбачених Конституцією прав громадян відносяться «рівноправність, захист батьківщини, освіта, сім'я та захист материнства, дитинства і людей похилого віку», рівність усіх перед законом, відсутність будь-якої дискримінації «за ознакою раси, мови чи релігії» [16, ст. 6]. Захист батьківщини, її території, національної єдності та підтримка соціальної стабільності складають «священні обов'язки кожного громадянина Йорданії». Сім'я, як підвалина суспільства, заснована на релігії, моралі і патріотизмі. Закон зберігає її «суб'єктне право, зміцнює її зв'язки і цінності, захищає материнство, дитинство та людей похилого віку, піклується про молодь та інвалідів і захищає їх від правопорушень та експлуатації» [16, ст. 6]. Гарантуються свобода особистості, помешкання, свобода вірувань та віросповідань, свобода переконань, слова, наукових досліджень та друку, літературної та художньої творчості, свобода зібрань та об'єднань, створення політичних партій, діяльність яких не суперечить конституції, необхідна правова процедура щодо затримання, арешту та ув'язнення, недоторканність приватної власності [16, ст. 7–16]. Забороняється катування та знущання над людською гідністю, позбавлення права власності на майно, примусова праця. Гарантуються право подання петицій, таємниця поштового, телеграфного і телефонного зв'язку. Громадяни мають право створювати релігійні школи, отримувати безоплатно загальну обов'язкову освіту, право на працю та державну посаду [16, ст. 17–23]. В Йорданії дозволено існування політичних партій [1, с. 490].

Марокко. Конституція Марокко 2011 р. складається із Загальних положень, Преамбули, чотирнадцяти глав і 180 статей, серед яких правам та свободам людини присвячена глава друга «Основні права і свободи» (ст. 19–40) [17]. Загальні положення (передмова) звеличують «Єдиного Бога» за надання народу Конституції, викладають законодавчі підстави її прийняття та затвердження референдумом, нагадують внесення змін до її тексту. У Преамбулі викладаються задачі розвитку країни, зокрема, солідарного суспільства, у якому існує соціальна справедливість і відповідність прав та обов'язків громадян, суверенної мусульманської держави із національною єдністю та територіальною цілісністю, повнотою і різноманітністю національної ідентичності та неподільності. Наголошується теза про те, що сформульована шляхом конвергенції арабо-ісламських, амазигських, сахаро-хассанських елементів єдність збагачується і елементами африканської, андалузської, єврейської та середземноморської культур. Надана мусульманській релігії перевага у плані національного розвитку йде нарівні із відкритістю, помірністю, толерантністю та діалогом для встановлення взаєморозуміння між усіма світовими культурами та цивілізаціями [17]. Проголошуючи іслам державною релігією, Конституція гарантує громадянам свободу віросповідання і називає суверенітет народним [17, ст. 2, 3].

Королівство зобов'язується дотримуватись принципів, прав та зобов'язань відповідних хартій та конвенцій. Королівство Марокко є єдиною цілком суверенною державою, яка належить до Великого Магрибу і дотримується його стратегічної мети, зокрема, забороняти і боротись з будь-якими видами дискримінації на статевому ґрунті, на расовому ґрунті, на ґрунті віросповідання, культурних цінностей, соціальної та релігійної приналежності, на ґрунті мови, інвалідності та інших особистих обставин [17, Преамбула].

На відміну від Преамбули, де викладались в основному принципи зовнішньої політики, перша глава – «Загальні положення» – присвячена принципам державного устрою і внутрішньої політики. Королівство Марокко проголошується конституційною монархією, демократичною державою із парламентською формою правління та світською системою влади. Столиця, якою є місто Рабат, основним законом не згадується. Конституційний режим ґрунтується на принципі розподілу гілок влади, демократії та участі громадян в управлінні державою, на принципах рівності прав та обов'язків, дотримання помірних принципів мусульманської релігії. Територіальна структура королівства є децентралізованою і ґрунтується на принципах удосконалення регіоналізації. Народ обирає своїх представників до відповідних органів влади відкритим голосуванням. Іслам є офіційною релігією держави, яка гарантує свободу віросповідання інших релігій [17, ст. 1-3].

Держава прагне до досягнення рівності прав чоловіків та жінок, їх участі у політичному, соціальному і культурному житті. В Марокко дозволено існування політичних партій, хоча вони не мають великої популярності [1, с. 490; 1, ст. 7]. Політичні партії не повинні ґрунтуватись на релігійних, лінгвістичних, етнічних чи регіональних підставах або в цілому на будь-яких дискримінаційних началах, що суперечать правам людини. Створення політичних партій не повинне переслідувати мети повалення мусульманської релігії, монархічного режиму, конституційних принципів, демократичних підвалин, національної єдності або територіальної цілісності королівства. Профспілки мають захищати інтереси тих, хто їх створює. Конституція гарантує парламентській опозиції статус з усіма правами, які забезпечують виконання парламентської роботи та політичної діяльності [17, ст. 6–8, 10]. Основа легітимності демократії забезпечується вільними, прозорими і відкритими виборами. Забезпечується формування спілок і неурядових організацій у відповідності до законів. Громадянам Марокко надається право представляти законопроекти, а також подавати петиції у державні органи [17, ст. 11, 12, 14, 15].

Держава гарантує рівні права чоловіків і жінок цивільного, політичного, економічного, соціального, культурного й екологічного характеру. Право ж на життя є першорядним правом людської істоти. Кожна людина володіє правом на власну безпеку та безпеку своїх близьких, як і правом безпеки свого майна [17, ст. 19–21]. Кожна людина володіє правом конфіденційності приватного життя, доступу до відкритої інформації, виборчих органів та комунальних підприємств, рівного доступу громадян до засобів, що дозволяють користуватись правом на соціальний захист, медичне обслуговування, страхування, отримання якісної освіти, на працю й звернення до державних органів, на посаду державного службовця, на чисту воду та екологію, на постійний розвиток [17, ст. 24, 27, 31].

Гарантуються недоторканність житла, право власності, свобода думки, поглядів, їх висловлення в усіх формах, свобода творчості, публікацій, створення літературних і художніх творів та науково-технічних розробок, свобода безцензурних засобів масової інформації, зібрань, мирних демонстрацій, асоціацій, приналежності до профспілок та політичних партій, право голосу. Гарантується також рівний юридичний, соціальний і моральний захист усіх дітей, незалежно від їх сімейних обставин. Створена на законному шлюбі сім'я складає основоположний осередок суспільства. Держава гарантує їй юридичний, соціальний та економічний захист як підвалину її єдності, стабільності та збереження [17, ст. 22, 25, 28, 29, 30, 32, 35]. Держава створює Консультативну раду у справах молоді для вирішення пов'язаних із нею проблем, визначає стратегію піклування про людей взагалі та з особливими потребами зокрема. Проголошуються злочином усі прояви расизму та насильства, геноцид, воєнні злочини [17, ст. 33, 34]. Громадяни зобов'язуються поважати конституцію, дотримуватись законів, захищати батьківщину та її територіальну цілісність, сплачувати податки і витрати у випадку природного лиха та катастроф [17, ст. 37–40].

Кувейт. Конституція Кувейту 1962 р. складається із Передмови еміра, п'яти частин і 183 статей, з яких правам людини присвячено Частина II «Основні складові частини кувейтського суспільства» (ст. 7–26) [18]. У передмові емір Абдулла Аль-Салем Аль-Сабах декларує проголошення Конституції «з бажанням здійснювати демократичне правління» країною і з вірою у її роль у просуванні Арабського націоналізму і в розвитку миру в усьому світі та людської цивілізації». Монарх констатує прагнення до «кращого майбуття країни, до її процвітання, вищого міжнародного становища і суспільства, у якому громадянам забезпечена велика політична свобода, рівність і соціальна справедливість» [18].

Конституція проголошує Кувейт «незалежною суверенною Арабською Державою», ані суверенітет, який називається народним, ані територіальна цілісність якої не можуть бути порушені.

Народ Кувейту «є частиною Арабської Нації», а релігія та ісламський шариат – «основними джерелами законодавства» [18, ст. 1, 2, 6]. Одночасно гарантуються віротерпимість та свобода віросповідання [18, ст. 29, 35]. Система правління Кувейту проголошується демократичною, за якої суверенітет належить народу – джерелу влади [18, ст. 6].

Заявлені досить стисло еміром у передмові соціально-економічні принципи конкретизуються у другій частині Конституції, де «справедливість, свобода та рівність» проголошуються підвалинами суспільства і захищаються державою. Сім'я, як «наріжний камінь суспільства», ґрунтується на релігії, моральності та патріотизмі. Закон охороняє цілісність сім'ї, зміцнює її зв'язки і протегує материнство та дитинство. Держава піклується про молодь і захищає її від експлуатації, морального, фізичного і духовного ігнорування. Вона гарантує допомогу людям похилого віку, хворим та інвалідам, надає їм соціальний захист та медичну допомогу [18, ст. 7–11]. Освіта, як основна умова прогресу суспільства, гарантується державою і розвивається за її підтримкою. За умови непорушності суспільної та приватної власності мету економіки складає розвиток, збільшення виробництва, піднесення рівня добробуту громадян. Державна служба повинна відповідати національним інтересам з боку офіційних чиновників [18, ст. 13, 17, 18, 20, 26].

Передбачені Конституцією Кувейту, як і інших арабських монархій, соціально-економічні принципи державної політики витікають із ісламської релігії та шариату. У той же час власті Кувейту значною мірою дотримуються втілення їх в життя на практиці. Як зазначає В.В. Сухонос, контроль над економікою дозволяє деяким монархам істотно впливати на життя у своїй державі. Так, емір Джабір III після окупації Кувейту Іраком у 1990 р. своїм наказом списав всі борги громадян Кувейту і сплатив зарплатню за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також виплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд. дол., що виник внаслідок війни. Піклуючись про своїх підданих, емір Кувейту створив найкращу в світі систему соціального забезпечення, яка передбачає, зокрема, надання кувейтцям безоплатної освіти, найрізноманітніших видів медичної допомоги, видачу безвідсоткових позик на будівництво житла. У 1997 році в Кувейті нараховувалось 14 багатoproфільних лікарень, десятки клінік, пологових будинків та центрів здоров'я із найкращим обладнанням та найновішими лікарськими препаратами, які знаходяться у розпорядженні лікарів. Усі види лікування та профілактики є безоплатними. Хворих за необхідності можуть відіслати за кордон у найкращі лікарні світу, усі витрати за які бере на себе держава. Сфера освіти також була предметом постійного піклування еміра Джабіра III. Лише в 1990-1993 рр. на потреби освіти було витрачено близько 1,5 млрд. доларів – 12 % загальних державних витрат. В країні нараховується більше двохсот загальноосвітніх шкіл. Усі учні забезпечуються одягом, підручниками, транспортом та харчуванням. Класні кімнати обладнані комп'ютерами, магнітофонами та іншою технікою. Учні користуються спортивними залами, майданчиками та басейнами [11, с. 26-27].

Конституція Кувейту проголошує усіх громадян рівними перед законом у людській гідності, громадянських правах та обов'язках «не залежно від раси, походження, мови і релігії». Вона гарантує особисту свободу, недоторканність житла, свободу обрання місця помешкання, пересування, віросповідання, свободу думки, її висловлення усно, письмово, передачу інформації поштою, телеграфом і телефоном та її конфіденційність, право на освіту, на працю, на захист у суді [18, ст. 29-31, 35–40]. Гарантується свобода формування асоціацій та об'єднань, приватних зібрань, публічних мітингів, звернення до властей. Забороняється враження фізичних і моральних прав обвинувачуваного, примусова праця [18, ст. 41–45, 47]. До обов'язків входять військова служба, сплата податків, дотримання громадського порядку і повага до суспільної моралі [18, ст. 47–49].

Висновки. Таким чином, закріплений обсяг та принципи регулювання конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях майже не відрізняються від аналогічних в абсолютних арабських монархіях; в Йорданії, Кувейті, Марокко та Бахреїні відсутній механізм практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До спільних ознак обмежених арабських монархій в сфері конституційного закріплення прав людини слід віднести: наявність писаних систематизованих конституцій, що носять октройований характер; наявність спеціального розділу (глави), присвяченого правам людини; закріплення на конституційному рівні ісламу державною релігією, що впливає на специфічне, відмінне від світських правових систем розуміння рівності людей (так звана «неабсолютна рівність»); відсутність (як і в конституціях абсолютних арабських монархій) механізму практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До відмінних рис слід віднести дозвіл на існування політичних партій, закрі-

плений конституціями Йорданського Хашимітського Королівства та Королівства Марокко, що не характерно для конституцій Бахрейну та Кувейту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу: *навчальний посібник*. Київ: Знання, 2013. 677 с.
2. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі: *монографія*. Харків: Право, 2015. 353 с.
3. Тагієв А., Матвієнко В. Актуальні питання дотримання прав жінок в ісламському праві: приклад Пакистану. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. 5 (19). С. 354–364.
4. Гришко Л.М. Проблеми забезпечення прав людини в монархіях Арабського Сходу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія: Право*. Ужгород: Гельветика, 2013. Т. 1. Вип. 23: Ч. 2. С. 89–93.
5. Гавронська, Т.В. Правове забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі в розрізі мусульманського права. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 року / ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін.* Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 145–148.
6. Лубська М. Мусульманське право: сутність, джерела, структура: *монографія*. Київ: Академвидав, 2009. 256 с.
7. Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Гетьман Є.А., Гиляка О.С., Зінченко О.В. Правова карта сучасного світу: *навч. посібник*. Видання друге, змінене та доповнене. Х.: Право, 2023. 478 с.
8. Пророченко Н. Політичний іслам у країнах Північної Африки. *Дослідження світової політики: збірник наукових праць*. Київ: інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. С. 23–38. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/1008/1/57170094.pdf>.
9. Ігошина Ж.Б. Гендерне питання та процеси глобалізації на Арабському Сході. *Науковий вісник «Актуальні проблеми міжнародних відносин» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 94. Ч. 2. С. 74–83.
10. Меніович К.О. Права людини в арабських країнах Перської затоки: Арабська хартія прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Випуск 83. Ч. II. С. 128–130. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/410/377>.
11. Сухонос В.В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: *монографія*. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
12. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії: *навчальний посібник*. Харків, 2000. 96 с.
13. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: *монографія*. Київ: Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
14. Субх М.А. Передумови проведення системних реформ у країнах Ради Співробітництва арабських держав Перської Затоки (2001-2010 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 289–298.
15. Constitution of Bahrain 2002 (rev. 2017). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017.
16. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016.
17. Constitution of Morocco 2011. Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.
18. Constitution of Kuwait 1962 (reinst. 1992). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.